

Світлана Роєнко

РОЗВИТОК ЗАГАЛЬНОЇ ОСВІТИ ЧЕРКАСЬКОГО ПОВІТУ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ (XIX - ПОЧ. XX СТОЛІТТЯ)

Період XIX – початок XX століття характеризується становленням і реформуванням освітньої галузі. Загальнодержавні законодавства мали різне регіональне втілення. Тому, на наше глибоке переконання, лише вивчення історичного минулого окремих регіонів дасть можливість створити узагальнену картину розвитку освітньої мережі загалом.

У цьому контексті на окреме дослідження заслуговує історія становлення та розвитку освітньої мережі Черкаського повіту, що входив до складу Київської губернії.

Важливим джерелом інформації у даному разі є звіти попечителя Київського навчального округу про стан навчальних закладів за певний період. Вони дають можливість побачити розташування навчальних закладів по території повіту за відповідний період, з'ясувати їх матеріальне забезпечення, кількість учнів, учителів. Звіти містять також результати перевірок навчальних закладів інспекторами народних училищ [9; 10].

Не менш важливим джерелом, що також містить довідковий матеріал є «Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии» (1911) [6], складене А. В. Чугасвим. Праця включає статистичні відомості про кількість населення Черкаського повіту, його розподіл за статтю, віросповіданням, прошарками. Дослідник розглядає особливості виникнення промислових підприємств, заводів у Черкаському повіті. Чимало уваги автор приділяє вивченню питання поширення навчальних закладів в регіоні. У поле зору А. В. Чугасєва потрапили середні навчальні заклади, церковнопарафіяльні школи, земські училища, спеціальні навчальні заклади, міністерські училища. Не залишає поза увагою дослідник й діяльність позашкільних навчальних закладів.

У радянській історіографії завдяки своїй змістовій насиченості заслуговує на окрему увагу ґрунтовна праця великого колективу авторів, що висвітлює історичне минуле, економічний розвиток і культуру населених пунктів області, – це «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972) [2]. Дослідження містить багато статистичного та фактичного матеріалу, який дає уявлення про розвиток регіону з найдавніших часів.

Діяльність, спрямована на вивчення істо-

ричного минулого краю, поживилася у зв'язку з відзначенням 50-річчя утворення Черкаської області. Результатом праці дослідників стала монографія «Розвиток педагогічної думки і освіти на Черкащині» (2003) за загальною редакцією Н. С. Побірченко у якій в ретроспективі представлено розвиток освіти в регіоні. Здійснений авторами всебічний аналіз дає можливість простежити еволюцію початкової, приватної освіти, коротке життя недільних шкіл [13].

Чинники, що сприяли формуванню мережі початкових навчальних закладів, визначено у дослідженні О. О. Драч «Народна освіта на Черкащині в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX – початок XX ст.)» (2004) [1].

Із останніх публікацій, присвячених проблемі освіти заслуговує на дослідження «Школи Черкащини у вимірі часу» (2009), упорядниками якого стали О. В. Фещенко, Н. С. Побірченко та Л. В. Войтова [18]. Праця являє собою хроніку розвитку шкільництва на Черкащині від початку XIX століття до сьогодення. Поданий у дослідженні матеріал ознайомлює з тим, як створювалася і розвивалася освітня мережа у дев'ятнадцяти районах Черкаської області.

Цікаві роздуми щодо організації навчально-виховного процесу в навчальних закладах Черкас як державних, так і приватних, знаходимо у введених до наукового обігу М. Степановим, спогадах черкаського вчителя Степана Нехорошева.

Свідок і учасник подій того періоду через власне суб'єктивне бачення черкаський учитель намагається у своїй розповіді відтворити дух, що панував у кожному з навчальних закладів. Автор зосереджує свою увагу на традиціях, що існували в державних чоловічій та жіночій гімназіях, духовному училищі. Позитивну характеристику він дає приватній жіночій гімназії А. В. Самойловської, діяльність жіночої державної гімназії, яка, на переконання С. Нехорошева, не готує дівчат до життя, висвітлюється певним чином критично [16].

З-поміж праць, що висвітлюють розвиток освіти нашого краю, заслуговує на увагу дослідження В. Ф. Решетняка, присвячене діяльності Смілянського технікуму харчової промисловості. Автор визначає історичні та соціальні передумови відкриття цього професійного навчального

закладу, ознайомлює з особливостями організації навчально-виховного процесу на Смілянських технічних курсах та відзначає вагому роль приватних осіб в поширенні професійної освіти [12].

Ознайомлення з історичною, педагогічною літературою та аналіз архівних матеріалів, що зберігаються у фондах Державного архіву Черкаської області (фонд 6, 120) та Центрального державного історичного архіву України у Києві (фонд 707), показало, що чимало питань розвитку освіти Черкаського краю потребують вивчення і узагальнення.

Мета нашої статті – простежити становлення та розвиток системи загальної освіти в Черкаському повіті та з'ясувати місце та роль уряду, органів місцевого самоврядування, громадськості та приватних осіб в створенні розгалуженої мережі навчальних закладів.

У XIX – на початку XX століття територія сучасної Черкаської області (утворена 7 січня 1954 року) входила до складу двох губерній, які поділялися на повіти. Правобережна територія Черкаської області охоплювала землі Звенигородського, Канівського, Уманського, Черкаського та Чигиринського повітів, що належали до Київської губернії, а Лівобережна частина належала Золотоніському повіту, що входив до складу Полтавської губернії.

Економічний та суспільний розвиток Черкаського повіту відбувався в руслі загальнодержавних тенденцій, хоча і не був позбавлений регіональних особливостей, які визначалися економіко-географічним положенням, національним складом, традиціями та звичаями, що сформувалися історично.

Черкаський повіт був одним із найбільших в Київській губернії. До його складу, за дослідженням А. В. Чугаєва, входило 1 місто, 11 містечок, 65 сіл, 16 селищ, 176 хуторів та інших невеликих поселень. Черкаси за кількістю населення входили в трійку найбільших повітових міст, поступаючись лише Бердичеву та Умані [6, с. 1].

На початку XIX століття на території Черкаського повіту не було жодної спеціально організованої школи. Перше училище відкрилося у 1818 році, де мали можливість навчатися лише діти духовенства [2, с. 94; 6, с. 119].

У 1833 році в Черкасах на кошти міського товариства було відкрито чоловіче училище. Станом на 1 січня 1862 року в училищі, яким завідував Марковський (ім'я невідоме – С. Р.), навчалось 12 осіб, через рік кількість зросла до 22 [14].

Згодом відкрилося, так зване, світське училище.

Окрім зазначених навчальних закладів, у Черкасах функціонував приватний жіночий пансіон, що працював за програмами повітових училищ [14, с. 37]. В ньому навчалися діти дворян і чиновників (21 учень), почесних громадян і

купців (7 учнів). Навчальний та виховний процес забезпечувало 7 осіб.

Понад те початкову освіту у регіоні надавали парафіяльні училища, перші з яких з'явилися в 1843 році в м. Білозір'ї (чоловіче та жіноче) та с. Леськах (чоловіче та жіноче), що утримувалися коштом оподаткування державних селян [4, с. 40].

Економічний розвиток Черкаського повіту пов'язаний з поширенням цукроваріння. У 1843 році в Черкаському повіті підприємцями К. Яхненком та Ф. Симиренком були побудовані перші в Росії механічні цукрово-рафінадні заводи. Неподалік від Сміли у селі Ташлик підприємці спорудили завод, а в 1848 році запрацював Городищенський завод. Обладнання й машини для цукрових заводів випускав Мліївський машинобудівний завод, який запрацював у 1846 році. Загалом у 1847 році на території сучасної Черкащини діяло 39 цукроварень, 11 з них – в Черкаському повіті. Отже, починають створюватися великі капіталістичні підприємства, на яких з метою збільшення рентабельності почали інтенсивно впроваджувати нову техніку. Технічне оснащення заводів потребувало грамотних спеціалістів, тому власники заводів почали ініціювати відкриття навчальних закладів та фінансово їх підтримували. Так, на кошти адміністрації Городищенського цукрового заводу 1857 року було відкрито перше чоловіче училище [4, с. 40]. Жіноче училище відкрилося лише через 10 років [4, с. 40].

Завдяки фінансовій підтримці князя Воронцова у 1872 році в м. Городище почали навчати друге чоловіче та друге жіноче парафіяльні училища [4, с. 40].

Відкриття першої в місті Сміла парафіяльної школи для хлопчиків (1864) пов'язане з сім'єю Бобринського [3]. Згодом з ініціативи та на кошти меценатів було відкрите Смілянське приватне однокласне жіноче училище (1880) та приватне двокласне училище (1882). Навчальна адміністрація, що стежила за діяльністю приватних закладів освіти, відзначала як одне з найкращих Смілянське приватне училище графів Бобринських, що працювало за програмами двокласних сільських училищ Міністерства народної освіти. При училищі діяли ремісничі відділення, де діти здобували професійні навички слюсаря, столяра, токаря, покрівельника. У 1884 році при училищі відкрилися два технічні класи. Це був перший в країні начальний заклад для підготовки техніків-хіміків і майстрів цукрового виробництва. Згодом з'явився ще комерційний клас, де готували конторських службовців [10, с. 5, 7].

У Смілянському чоловічому училищі навчалось 280 учнів, тоді як в середньому за звітний період по Київській губернії на одне приватне училище припадало близько 34 учнів. Більшість

дітей, що навчалися в училищі, походили із селянських родин (187 учнів), вихідців міського прошарку було 77 осіб, 1 дитина – з духовенства, також навчалися діти дворян (15 осіб). Навчальний процес в училищі на рівні відповідних вимог забезпечувало 8 учителів. Завдяки фінансовій підтримці Бобринських училище мало хорошу матеріальну базу [17, с. 4–5, 7].

Відміна кріпосного права спонукала державу звернути увагу на створення та поширення навчальних закладів. З цією метою та для поліпшення ситуації в Південно-Західному краї було дане розпорядження створити комітет, якому доручити розробити план розширення мережі елементарних шкіл та училищ. У 1862 році, не дочекавшись проекту мережі навчальних закладів, було видано розпорядження відкривати школи в губерніях. Проте дії уряду, спрямовані на розширення мережі елементарних шкіл, через брак необхідних коштів, не знайшли свого втілення на території Черкаського повіту.

Дух просвітництва витав по всій Європі. І Російська імперія, де також ширився рух за поширення грамотності, змушена була відкривати школи. Долучалися до цієї справи і в сільській місцевості Черкащини. В архівних документах знаходимо свідчення про клопотання землевласника Білокопитова (ім'я невідоме – С. Р.) відкрити в селі однокласне міністерське училище на кошти селян та його власні. Селяни хутора Миколаївки («Николаевки») також зверталися з клопотанням відкрити однокласне народне училище на кошти товариства селян та графині Н. О. Бобринської [5, арк. 280 зв.]. Такі звернення були непоодинокими, що дає підстави вважати, що в поширенні освіти були зацікавлені як селяни, так і власники маєтків.

Найбільш поширеними навчальними закладами, де можна було одержати елементарні знання, були школи грамоти та парафіяльні училища. Школи такого типу були відкриті в с. Байбузи (1860), с. Сагунівка (1861), с. Будище (1863) та ін. [18, с. 171–190]. Парафіяльна школа працювала в повітовому містечку Черкаси. Згодом, відповідно до Положення від 26 травня 1869 року, вона була реорганізована в підготовчий клас при міському училищі.

Друга половина XIX століття характеризується зростанням кількості навчальних закладів, зокрема жіночих. Значний вплив на поширення навчальних закладів відіграла приватні особи. Завдяки ініціативності та наполегливості Ю. А. Летц, в 1856 році в Черкасах було відкрито перше приватне жіноче училище [6, с. 119]. За програмами повітового училища працював жіночий пансіон (1862) [14, с. 37]. У 1870 році у м. Сміла також працювала приватна школа, яку відкрив без відповідного на те дозволу прусський підданий.

Розширення мережі середніх навчальних закладів відбулося також за рахунок відкриття м. Черкасах у 1880 році чотирикласної чоловічої гімназії в складі чотирьох класів, згодом, у 1896 році, вона була реорганізована в шестикласну, а в 1899 році стала повною гімназією [6, с. 120].

У 1890 році в Черкаському повіті працювали два жіночі приватні училища I розряду – училище пані Ю. А. Летц в Черкасах та училище Чешихіної (ім'я невідоме – С. Р.) в м. Сміла. Діяльність зазначених училищ в документах оцінюється позитивно, оскільки дівчат навчають належним чином [17, с. 6].

За кількістю підручників та посібників приватні училища Черкаського повіту вважалися найкращими. Зокрема, училище Ю. А. Летц для забезпечення навчальної діяльності мало 125 томів книг (65 назв), а бібліотека Смілянських училищ нараховувала 645 томів книг та 65 різних навчальних посібників [17, с. 1–2, 6–7].

За програмами жіночих прогімназій у 1898 році у м. Сміла було відкрите чотирикласне училище II розряду Ю. І. Чериковською. Окрім основних чотирьох класів, де вивчали Закон Божий, арифметику, історію, каліграфію («чистописание»), російську та нові (французьку та німецьку) мови, був ще підготовчий клас. Дівчата поряд з іншим опановували рукоділля. Заможні городяни довіряли училищу виховання і навчання своїх дочок [5, арк. 291]. Цього ж року у Черкасах розпочало свою діяльність приватне жіноче училище I розряду Є. Г. Височанської, при якому був відкритий дитячий Фребелівський сад для хлопчиків та дівчаток.

Як показує дослідження, середня жіноча освіта тривалий час залежала винятково від приватної ініціативи. Лише в 1902 році (майже через півстоліття після відкриття приватного училища) розпочала роботу державна жіноча гімназія, спеціально для якої міським управлінням в 1906 році було побудовано триповерхову будівлю [6, с. 120].

Зростаюча кількість тих, хто мав бажання здобувати освіту, слугувала поштовхом для відкриття в 1905 році ще двох гімназій. Першим міським управлінням у складі шести класів була відкрита чоловіча гімназія (А. В. Чугаєв називає її приватною) на 150 учнів. При ній також діяв підготовчий клас, де готували дітей до вступу в гімназію [6, с. 121].

Суспільно-економічне зростання держави зумовлювало розвиток освіти. Навчальні заклади, які функціонували на початку XX століття, не в змозі були забезпечити освітою всіх бажуючих. Зокрема, все більше жінок виявляли тягу до навчання. Для поліпшення ситуації з жіночою освітою А. В. Самойловська відкрила прогімназію в складі шести класів. Навчалася в ній 300 учнів. Наступного року (1906) заклад було реорганізовано в повну жіночу гімназію відпові-

дно до Положення від 24 травня 1870 року. Гімназія розташувалася в одному з найкращих приміщень міста, пристосованому під потреби закладу. Нестачу певною мірою приміщень компенсувала прибудинкова територія з чудовим садом, де учениці з користю проводили дозвілля [7, арк. 1]

Начальний заклад утримувався на кошти, що сплачували батьки за навчання своїх дітей. У підготовчому класі оплата становила 60 рублів, в інших – 80 рублів [6, с. 121; 7, арк. 5 зв.].

Незважаючи на те, що гімназія була обмежена в коштах, до того ж при ній не було товариства допомоги, адміністрація знайшла кошти, щоб 19 учениць звільнити від плати за навчання, а 4 надати матеріальну допомогу.

У 1908 році в гімназії навчалося 252 учениці. Серед загальної кількості дівчата із сімей міщан та ремісників становили 72,6 %. Дітей почесних громадян навчалося 7,9 %, дворян та чиновників – 6,3 %, відсоток дітей селян становив лише 3,9 %. Діти іудейського віросповідання становили 62,3 %, тоді як православних було лише 29,7 %. Така різниця пов'язана з тим, що на жіночій гімназії відсоткова норма щодо дітей єврейської національності не поширювалася.

Станом на 1 січня 1908 року до складу гімназії входило сім основних та один підготовчий клас з двома відділеннями. Навчальний курс складався з обов'язкових та необов'язкових предметів. До першого циклу входили: Закон Божий (де діти вивчали основи своїх релігій), російська мова, математика, фізика, історія, географія, природознавство, каліграфія («чистописание»), рукоділля. Розвитку умінь, формуванню навиків, необхідних для сімейного життя сприяли уроки рукоділля, тонкощами якого діти оволодівали протягом семи років навчання в гімназії. Рукоділля давало не лише практичні навички, а й сприяло виховуванню працелюбності, охайності, вмінню доводити розпочату справу до завершення.

Оскільки нові мови входили до необов'язкових предметів, то дві мови вивчало 57 осіб, лише німецьку – 34, французьку – 23, а 117 осіб не опанували жодної нової мови. Малювання та педагогіку вивчали всі учениці. До переліку необов'язкових предметів входили також гігієна та співі [7, арк. 4 зв.].

Середня успішність в гімназії становила 95,4 %. Високому показнику сприяла належна організація навчально-виховного процесу, який забезпечувало 19 осіб: голова педагогічної ради, керівник гімназії, два законовчителі, сім учителів-предметників, три вчителі нових мов, учитель рукоділля, учитель співів та три класних наглядачі. Викладання гігієни входило в обов'язки лікаря, що був при гімназії [7, арк. 2].

Забезпеченню хорошої успішності гімна-

зисток сприяли бібліотечні фонди, до яких входили навчальні посібники і твори художньої літератури. Загалом було 474 назви книг. Враховуючи, що заклад недавно відкрили, це був непоганий показник.

Діяльність закладу була спрямована на оптимізацію навчального процесу. Так, якщо з певних причин учитель не міг бути присутнім на уроці, то практикувалася взаємозаміна вчителів або уроків. Також учениці мали можливість готувати домашні завдання під наглядом класного наставника [7, арк. 3].

Проблеми навчання і виховання гімназисток постійно перебували в полі зору педагогічної ради (у 1907 році відбулося 15 засідань). Питання, що розглядалися на засіданнях ради стосувалися переведення до старшого класу, відрахування учнів, ознайомлення з розпорядженнями адміністрації. На засіданнях також заслуховувалися звіти класних наглядачів [7, арк. 3].

Окрім педагогічних рад в гімназії працювали предметні та класні комісії. Їх діяльність спрямовувалася на пошуки способів поліпшення успішності як окремих учнів, так і в гімназії загалом.

Господарськими питаннями, що забезпечували діяльність начального закладу, займалася опікунська рада.

У м. Черкасах протягом 1906–1912 років функціонувало також приватне училище III розряду для дітей обох статей О. І. Лисової.

З дозволу попечителя Київського навчального округу пані О. І. Лисовій (уроджена Муравицька) дозволено було відкрити в Черкасах приватне училище III розряду для спільного навчання хлопчиків та дівчаток. Навчальний заклад ставив за мету дати дітям елементарні знання. В перші роки роботи училище працювало за програмами початкових однокласних училищ, затвердженими міністерством народної освіти, які передбачали викладання Закону Божого, російської мови, арифметики, географії, історії, каліграфії та малювання. Згодом було запроваджено викладання французької та німецької мов, а також рукоділля. Навчальний процес забезпечувала засновниця училища О. І. Лисова, яка закінчила приватну Одеську гімназію та протягом одного семестру навчалася на фізико-математичному факультеті Жіночих курсів, та її сестра З. І. Муравицька, випускниця Владивостоцької гімназії, а також законовчитель. До училища зараховувалися діти 7–8 років. Утримувалося училище за рахунок плати за навчання, розмір якої визначався на підставі угоди між засновницею та батьками. У 1906 році навчання коштувало 40 рублів, в 1911 році навчальні послуги зросли до 50 рублів. Одержані кошти використовувалися на оплату оренди приміщення для школи – 360 рублів, на утримання

приміщення – 108 рублів та 25 – на придбання посібників.

В училищі навчалось в середньому 20 учнів з різних прошарків населення (дворян, почесних громадян, міщан, селян) православного та іудейського віросповідання. Відповідно до рівня підготовки діти працювали в трьох групах. Учні першої групи вивчали букви з використанням розрізної абетки, вчилися читати, писати, вчили напам'ять вірші та ознайомилися з арифметичними діями. Учні другого відділення навчалися писати під диктовку, вивчали правопис, працювали над розв'язуванням задач на чотири дії. В учнів третього відділення формувалися вміння переписувати тексти, оперувати цифрами, вільно виконувати арифметичні дії. До закінчення училища учні опанували Новий та Старий завіти та вивчали молитви. Інспектор народних училищ у своїх звітах відзначав достатньо високий рівень підготовки учнів [15, арк. 1–2; 11, арк. 1–50].

У м. Городищі функціонувало приватне жіноче училище I розряду О. І. Яновської (відкрите в 1909 р.) [6, с. 121]. У чотирьох основних та одному підготовчому класі цього училища навчалась діти з міщанських та селянських родин. Начальний процес забезпечувало 8 осіб. Плата за навчання становила 60 рублів у підготовчому класі та 80 – в інших [15, арк. 5–8].

В архівах знайдено також відомості про діяльність жіночого приватного училища в м. Сміла, що його утримувала З. В. Сквирська. Станом на 1911 рік в училищі навчалось 37 дітей з міщанських родин. Діти вивчали російську та єврейську мови, арифметику, каліграфію («числописание»), рукоділля [15, с. 19].

Визначну роль у становленні освіти відігравали земства – виборні органи місцевого самоврядування, що формувалися відповідно до «Положення про земські установи», затвердженого царським урядом 1864 року. Поширення земського руху на території сучасної України було нерівномірним. Значного розмаху земський рух набрав на Лівобережній Україні. Через розташування Черкаського повіту на Правобережній Україні земства розпочали активну діяльність у цьому регіоні лише на початку ХХ століття.

Перші земські школи на території повіту були відкриті у селах Шелепуха (1903), Хацьки (1903), Червона Слобода (1909) та ін. [13, с. 171–190]. Щороку спостерігалася позитивна динаміка відкриття земських шкіл. Так, у 1910 році було відкрито 4 земські школи, в 1911 – 2 школи (одна в Руській Полянці). Станом на 1 січня 1911 року в Черкаському повіті працювало 15 шкіл з 53 комплектами учнів [13, с. 32]. Протягом трьох років кількість шкіл, заснованих земством, збільшилась майже вдвічі – 28 шкіл з 77 комплектами. Збільшенню комплектів сприяла поява нових шкіл, а

також укомплектування старших груп. Для забезпечення діяльності нових шкіл потрібно було чимало вчителів, тому з кожним роком спостерігається позитивна динаміка збільшення кількості вчителів. Так, якщо у 1911 році навчальний процес забезпечувало 45 учителів, то в 1914 працювало вже 77 вчителів, з них більше половини становили жінки (47 осіб). На одного вчителя припадало 37–50 учнів. У земських школах Драбова, Жаботина та Сулок, окрім основних груп, працювали додаткові. З метою поліпшення ведення присадибного господарства в 20 школах (19 двокласних та 1 однокласній) були закладені сільськогосподарські ділянки, які давали можливість наочно показати переваги та недоліки різних методів ведення присадибного господарства. Таке унаочнення сприяло значному збільшенню врожаю з присадибної ділянки, яку мала кожна селянська родина.

Один із пріоритетних напрямів своєї діяльності земства вбачали в поширенні початкової освіти, як серед дітей, так і серед дорослих, тому в земських школах навчалися не лише діти шкільного віку, а й доросле населення. Заняття з дорослими проводилося протягом 2–3 годин у вечірній час. Повний курс навчання тривав п'ять місяців – з 15 жовтня до 15 березня. Вечірні школи для дорослих не мали єдиної програми, тому що вчителям доводилося працювати з дорослими учнями, які мали різний рівень підготовки. Так, серед 271 відвідувача вечірньої школи 62 були неграмотними. У доборі матеріалу для вивчення визначальним був рівень підготовки учнів. Таким чином вечірні школи брали на себе функції початкових шкіл, повторювальних класів та додаткових шкіл. У 1914 році вечірні школи працювали при Березнянській, Білогірській, Матусовській, Сунковській, Худяківській та Шелепухській земських школах. Вони охоплювали 271 особу, з них – 130 були підлітки (86 хлопчиків та 44 дівчинки), 141 особа належала до дорослого населення [8, с. 7].

Ретроспективний огляд формування освітньої мережі в Черкаському повіті Київської губернії у ХІХ – на початку ХХ століття дає підстави стверджувати, що її становлення припадає на початок ХІХ століття. Перші навчальні заклади були відкриті безпосередньо в повітовому містечку. Поштовхом для їх відкриття у сільській місцевості стала відміна кріпосного права, економічний розвиток регіону, зокрема створення цукроварень, машинобудівного заводу, сприяло залученню власників підприємств до освітньої діяльності. Завдяки ініціативності та зацікавленості підприємців серед населення поширювалася не лише елементарна, а й професійна освіта.

Друга половина ХІХ століття характеризується відкриттям приватних навчальних закладів, де дівчата мали можливість здобути середню

освіту.

Активізується створення навчальних закладів після революції 1905 року. Кількість їх зростає за рахунок відкриття середніх навчальних закладів. Отже, в системі освіти Черкаського повіту Київської губернії у другій половині XIX – на початку XX століття переважали приватні або утримувані на громадські кошти навчальні заклади. Їх створення, а пізніше і державних було відповіддю на виклики суспільно-економічного прогресу. Значну роль у розширенні шкільної мережі відіграли земства, до яких обиралася значна частина прогресивно налаштованої інтелігенції, яка розуміла, що поступ нації може забезпечити лише освіта...

Територіально навчальні заклади зосереджувалися в містах, промислових центрах та селищах, розташованих неподалік від міст.

Протягом досліджуваного періоду мережа навчальних закладів в кількісному та типологічному вимірах постійно зростала, проте не відповідала вимогам часу.

Хроніка розвитку шкільництва в Черкаському повіті Київської губернії в XIX – початку XX століття потребує подальшого вивчення. Окремого дослідження потребують питання пов'язанні із становленням дошкільної, професійної та позашкільної освіти.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Драч О. О. Народна освіта на Черкащині в контексті загальноукраїнських тенденцій (друга половина XIX – початок XX ст.) / О. О. Драч // Національна ідентичність у контексті політичного процесу: історія і сучасність. Деякі аспекти національного розвитку і національного виховання: матеріали науково-практичної конференції, (Черкаси, 29 січня 2004 р.) / [за ред. Ж. В. Деркач]. – Черкаси, 2004. – С. 90–96.
2. Історія міст і сіл УРСР/ Черкаська область / [за ред. О. Л. Степенко]. – К. : Інститут історії Академії наук УРСР, 1972. – 774 с.
3. Коротка історія Смілянського краю [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://smilarda.org.ua/structure/itemlist/category/3-smilyanskiy-rayon>.
4. Некоторые данные о народном образовании в Юго-Западном крае. – Б. м. и г. изд. – 57 с.
5. Об издании отчёта о состоянии учебных заведений Киевского учебного округа // Центральный державный исторический архив України, м. Київ. – Ф. 707, оп. 227 (1899), спр. 105, арк. 280 зв., 290–291.
6. Описание и справочная книга Черкасского уезда Киевской губернии / [состав. А. В. Чугаев]. – Черкасы : Типография Х. Д. Раздольского, 1911. – 176 с.
7. Отчёт о состоянии Черкасской женской гимназии А. В. Самойловской за 1907 г. // Центральный державный исторический архив України, м. Київ. – Ф. 707, оп. 159 (1907), спр. 139, арк. 3, 4 зв., 5 зв.
8. Отчёт о земских школах и внешкольных мероприятиях в Черкасском уезде за 1914 год. // Державний архів Черкаської області. – Ф. 6, оп. 1 (1914), спр. 92, арк. 7.
9. Отчёт попечителя Киевского Учебного округа о состоянии женских гимназий и прогимназий за 1911 г. – К., 1912.
10. Отчёт попечителя Киевского Учебного округа о состоянии учебных заведений округа за 1894 г. – К., 1895.
11. Отчёты и ведомости о состоянии училища Е. И. Лисовой. Переписка с инспектором училищ по учебным вопросам (начата 15 января 1906 года – окончена 10 сентября 1912 г.) // Державний архів Черкаської області. – Ф. 120, оп. 1 (1912), спр. 27, арк. 1–50.
12. Решетняк В. Ф. Невідомі сторінки з історії Смілянського технікуму харчових технологій [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://smilarda.org.ua/structure/itemlist/category/3-smilyanskiy-rayon> ; http://stxt.smila.com/?mm=0&sm=8&pn=zmi_history
13. Развитие педагогической мысли и освіти на Черкащине : монографія / [Л. М. Андрощук, Л. Д. Березівська, О. А. Біда та ін.] ; за заг. ред. Н. С. Побірченко. – К. : Науковий світ, 2003. – 173 с.
14. Сборник справочных сведений по Министерству народного просвещения за 1862 и частично за 1863 и 1864 год. – Спб., 1864.
15. Сведения о состоянии училищ, содержащихся частными лицами и переписка с ними по этому вопросу (январь 1910 – ноябрь 1910) // Державний архів Черкаської області. – Ф. 120, оп. 1 (1910), спр. 8, арк. 1–19.
16. Степанов М. Школа у старих Черкасах мала свої традиції, знищені у революційні часи [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.religion.in.ua/zmi/ukrainian_zmi/13198-shkola-u-starix-cherkasax-malavoyi-tradiciyi-znishheni-u-revoljucijni-chasi.html
17. Частные учебные заведения. – Б. м. и г. изд.
18. Школи Черкащини у вимірі часу [упор.: О. В. Феценко, Н. С. Побірченко, Л. В. Войтова]. – Умань : СПД Жовтий, 2009. – 206 с.